

УДК 94(477.85-2=14) "16/17":352/043

НІЖИНСЬКІ ГРЕКИ В ПРАВНИЧІЙ ПРАКТИЦІ ГЕТЬМАНСЬКОГО ТА ЦАРСЬКОГО УРЯДІВ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII–XVIII ст.

МАРІЯ ПОДГАЙКО,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету

У статті на основі комплексного аналізу літератури та джерел аналізується правнича практика гетьманського та царського урядів щодо ніжинських греків. Досліджується право-ве підґрунтя перебування грецьких купців на території України. Висвітлюються економічні, геополітичні та правові чинники, що вплинули на отримання ніжинськими греками особливого статусу, прав та привілеїв.

Ключові слова: ніжинські греки, гетьманський універсал, жалувана грамота, Ніжинський грецький магістрат.

Постановка проблеми. Середина XVII століття ознаменувалась в історії України подіями національно-визвольної війни. Результатом вдалих для козацької армії бойових дій стало утворення згідно з умовами Зборівської угоди (1649 р.) Української козацької держави. Проте тривала війна призвела до економічного занепаду країни. З метою відновлення всіх сфер функціонування суспільства гетьманський уряд усіяло заохочував іноземних купців до активізації торговельної справи на українських землях. Унаслідок цього, зокрема, відбулося формування ніжинської грецької громади. Життєдіяльність ніжинських греків регулювалася комплексом політико-правових документів, які продукувала гетьманська та пізніше царська влада. Ті законодавчі рішення, що приймалися протягом XVII–XVIII століть послідовно, крок за кроком, вибудовували привілейоване становище ніжинської грецької спільноти.

Аналіз досліджень і публікацій. Вивчення історії ніжинської грецької громади розпочалося із середини XIX ст. зі статті М. Сторожевського [8]. Ця тема набула актуальності у зв'язку зі змінами в суспільно-політичній системі Російської імперії. Протягом другої половини XIX ст. з'явився ще ряд робіт із історії ніжинського грецького братства, автори яких акцентували увагу на окремих аспектах життєдіяльності грецької громади. Особлива роль в аналізі законодавчої практики гетьманського та царського урядів щодо ніжинських греків належить студіям К. Харламповича [10]. На відміну від праць попередників, весь матеріал його "Нарисів" ґрунтується на найбільш інформативному джерельному комплексі - архіві грецького братства. У період перебування історики отримали доступ до багатьох архівних документів, що за радянської доби було неможливим. Саме в цих умовах розпочала свою дослідницьку діяльність Г. Швидько [11], предметом вивчення якої стали архівні документи з історії ніжинського грецького братства. Протягом 90-х рр. XX - початку XXI ст. поглибилася спеціалізація досліджень із

елліністичної проблематики. Критичне переосмислення наукового доробку попередників та аналіз джерельної бази з історії грецької громади Ніжина належать А. Гедьо [1]. Вона виконала ґрунтовний аналіз гетьманських універсалів, які стосувалися ніжинських греків та надала чітку класифікацію універсалів за такими критеріями, як характер привілеїв. У цілому автори зазначають, що грецька громада Ніжина мала свої специфічні особливості в утворенні, соціальному складі, традиціях самоврядування й правах та привілеях.

Метою статті є висвітлення процесу виокремлення ніжинських греків у правничій практиці гетьманського та царського урядів.

Джерельну базу дослідження становлять опубліковані (гетьманські універсали та законодавчі акти царського уряду) та неопубліковані (архівні) матеріали, що відображають правничу практику гетьманського та царського урядів щодо ніжинських греків.

Виклад основного матеріалу. За козацької доби основним документом, що визначав становище греків на українських теренах, були універсали. За класифікацією А. Гедьо [1], універсали поділялися на такі: 1) які надавали пільги в торгівлі; 2) які звільняли від підводної і постійної повинностей; 3) які встановлювали особливий статус греків у Ніжині; 4) які підтверджували попередні акти.

Переважає більшість універсалів першої групи є торговими. Це не випадково, адже стимулювання внутрішньої торгівлі було одним із важливих напрямків гетьманської політики, ураховуючи економічний занепад і потребу в товарах масового споживання. Саме до них можемо віднести той документ, з якого бере початок правове регулювання перебування греків на українських землях - універсал Б. Хмельницького від 2 травня 1657 р. Універсал заохочував грецьких купців до торгівлі на території України. При цьому гетьманська влада брала на себе зобов'язання забезпечити сприятливі умови для торгівлі іноземцям [9, с. 43]. У своєму намаганні поживавити комерційну активність

№ 7 (107) листопад-грудень 2010 р.

влада навіть не зупинялась перед наданням грекам судової автономії й дозволяла судитися грецьким купцям та їхній челяді самостійно, за своїми звичаями.

Якщо перший універсал Б. Хмельницького лише декларував заохочення грецьких купців до торгівлі в Україні, то наступний документ визначав головний стимул комерційної діяльності - право безмитної торгівлі. В універсалі Б. Хмельницького від 16 червня 1657 р. йшлося, що через активну торговельну справу грецькі купці змушені часто перетинати кордон та сплачувати мито, за цих обставин гетьман наказав звільнити греків від сплати мита, а місцевій владі суворо нагадував про потребу всіляко допомагати грецьким купцям, не чинити перешкод, а в разі необхідності поступатися місцем у постійних дворах, щоб греки не втрачали часу та знов і знов приїздили торгувати в Україну [Там само, с. 44]. Грецькі купці повинні були сплачувати лише індукту - мито з привізних товарів. Утім, фіксований розмір цього мита був установлений лише в 1660 р.

Отже, торговельні преференції та власний суд від самого початку становили головні ознаки привілейованого становища греків та основи для його подальшого зміцнення й удосконалення.

Юридично це проявилось в цілій низці подальших універсалів, які, згідно з наведеною вище класифікацією, можна визначити як підтверджувальні.

В універсалі І. Виговського від 9 лютого 1658 р. підтверджувалися привілеї грецьких купців, надані їм Б. Хмельницьким [Там само]. А в наступному універсалі І. Виговського від 3 травня 1659 р. нагадувалося місцевим чиновникам, що в разі скривдження іноземних купців, винні будуть покарані [Там само, с. 46].

Тактика актуалізації питань власної торговельної діяльності перед вищою владою швидко продемонструвала грекам свою корисність та ефективність. Тому з приходом до гетьманської влади сина Б. Хмельницького Юрія грецькі купці знов звернулися до гетьмана по грамоту, яка б підтверджувала їх особливе становище на українських землях. У відповідь молодий гетьман видав аж два універсали. Їх зміст був вельми традиційним. Заборонялося чинити грецьким купцям будь-які перешкоди під час пересування територією України, під час торгівлі в містах на ярмарках та заборонялося збирати з греків податки. Пригадав Ю. Хмельницький також і право греків на вільне судове розв'язання суперечливих питань [Там само].

Певна деталізація судових питань простежується в універсалі І. Брюховецького від 16 березня 1665 р. Поряд із "ритуальним" для українських гетьманів підтвердженням всіх привілеїв та загроз покарання тим, хто їх порушуватиме, йшлося про особливості суду між греками та українцями. Він міг здійснюватися в загальних судових установах, тобто суперечки між грецькими та українськими купцями не були в компетенції грецького судочинства.

Отже, за період 1657-1665 рр. підтверджувальні та оборонні універсали становили лівову частку правової бази щодо грецької спільноти. Питання, що порушувалися в цих документах, оберталися навколо торговельних привілеїв та власного суду й майже не виходили за межі тієї змістовної площини, що була окреслена універсалами Б. Хмельницького.

Період важливих змін для іноземних купців узагалі та греків зокрема було започатковано універсалами І. Самойловича. Виданим ним два універсали в 1672 р., так само, як і попередні, підтверджували привілейоване становище грецьких купців на українських землях. Але універсал від 28 листопада 1675 р. якісно змінив стан грецьких купців і виокремив їх серед інших

іноземців. В універсалі гетьманська влада звертається до ніжинського міського магістрату з наказом не втручатися в справи судочинства грецьких купців. Універсалом визначалося, що апеляцію на рішення грецького суду можна направляти до генерального суду [Там само, с. 53].

Найбільш кардинальні зміни в становище грецької спільноти внесла законотворча діяльність І. Мазепи. Вона завершила еволюцію грецького чинника від розпорошеної купецької спільноти, представники якої тимчасово перебували в Україні, до організованої, територіально визначеної громади, а також відкрила нові перспективи для розвитку традицій самоврядування. Зокрема, це виявилось в таких рішеннях. І. Мазепа своїм універсалом від 13 вересня 1687 р. підтвердив право греків судитися тільки своїм судом та не підвладність полковому суду й городовому магістрату, а універсалом від 18 грудня того ж року дозволив побудувати церкву та самостійно здійснювати релігійні обряди згідно з їх звичаєм [Там само, с. 54]. Отже, до судової автономії вперше додавалася релігійна. Універсалом І. Мазепи від 19 жовтня 1696 р. юридично було оформлено Ніжинське грецьке братство [Там само, с. 57]. Документ наголошував на забороні ніжинським грекам самостійно чинити судочинство в кримінальних справах. Уперше грецькі двори звільнялися від міських повинностей [10, с. 21]. Черговим універсалом від 16 травня 1701 р. греки були звільнені від надання підвод та військових постойів і міських податків [Там само, с. 59].

Від традиції підтвердження всіх прав і пільг грекам не відійшли ані І. Скоропадський, ані Д. Апостол. Відсутність у їхніх універсалах нових сюжетів свідчить про те, що за часів гетьманування І. Мазепи було визначено та врегульовано майже всі основні сфери життєдіяльності греків у Ніжині.

Утім, перша половина XVIII ст. позначилася для греків Ніжина не тільки зміцненням та підтвердженням їхнього привілейованого становища. Гетьманська влада на українських землях, після "зради" гетьмана І. Мазепи, уже не була досить стабільною та не могла стати гарантом захисту прав і привілеїв ніжинських греків. Ще за часів гетьманування І. Скоропадського авторитет гетьмана настільки ослаб, що військовий та місцевий уряди не бачили потреби дотримуватися законодавчих актів [2, с. 87]. Тому ніжинські греки почали шукати підтримки та захисту в московських царів.

До російського уряду греки зверталися не вперше. Розвиток торговельної справи в Російській імперії досяг таких розмірів, що грецькі купці не могли залишатися осторонь цього процесу. Вони прагнули нових ринків та шукали дозволу російського уряду на право торгівлі в Москві. Бажання грецьких купців було підтримано наказом посольського приказу від 17 квітня 1680 р. Для захисту московських ринків від греків із Туреччини, які б могли проникнути до Москви під виглядом греків із "малоросійських міст", останнім необхідно було мати при собі лист, підписаний гетьманською рукою за військовою печаткою, який би підтверджував їхню особу [3].

У своїй чолобитній до Петра І вони скаржилися на гетьманську владу та зверталися з проханням про надання їм такого документу, який би гарантував захист їхніх прав та привілеїв. Такий документ було отримано - 11 березня 1710 р. ніжинські греки одержали жалувану грамоту, якою затверджувалися всі права та привілеї, надані громаді гетьманським урядом. Поза увагою російського уряду не залишилося питання судочинства ніжинських греків. Як то було заведено раніше, греки повинні самі чинити суд поміж собою

та своєю челяддю в усіх справах, окрім кримінальних та розшукових [4].

Указом російської імператриці Анни Іоанівни від 8 серпня 1734 р. затверджувалися права та привілеї, надані ніжинським грекам ще за часів Петра I. Крім іншого, у документі йшлося про судочинну справу в грецькій громаді. Підтверджувалося право греків на власний суд за своїми традиціями та "по прежнему их обыкновению" [5], тобто чинити суд у всіх справах, крім кримінальних; але в 13 пункті указу наголошувалося, що греки мають право апелювати до Генеральної військової канцелярії, що в Глухові, на випадок неможливості самостійно розв'язати складні цивільні справи.

Важливе місце в історії громади має жалувана грамота Єлизавети I, надана грекам 3 листопада 1742 р. Серед означених пунктів грамоти додавався ще один, який був включений на наполегливе прохання грецьких купців - заборонялося залучати членів грецької громади до громадських міських справ [6]. Акцентуємо на цьому окрему увагу. Незважаючи на відсутність територіальної відокремленості, грецька громада відсторонювалася від загальноміського життя, існувала автономно, що й підтверджувалося юридично.

Період гетьманування К. Розумовського ввійшов в історію Ніжинської грецької громади як час, коли була зроблена спроба поставити під контроль місцевих органів влади суд грецького братства. Наказом гетьмана від 16 квітня 1751 р. до Ніжинського грецького братства був уведений ніжинський полковий старшина. Реакція на це грецького братства не забарилася. У серпні того ж року греки звернулися з клопотанням до гетьмана з приводу порушення їхніх привілеїв. Результатом став універсал, виданий ним у Глухові 28 серпня 1751 р., в якому підтверджувалися права та привілеї ніжинських греків (звільнення від постоїв та підводної повинності, право вільного пересування для торговельного промислу, недоторканість майна померлих греків, незалежність грецького суду тощо) [9, с. 84], а Генеральною військовою канцелярією був виданий указ про заборону будь-яких утисків щодо грецьких купців.

Після ліквідації інституту гетьманства на українських землях у 60-х рр. XVIII ст., вищим органом влади на території Малоросії стала Друга Малоросійська колегія на чолі з графом П. Румянцевим. Було взято жорсткий курс на централізацію влади в Російській імперії. Основним питанням стосовно ніжинських греків, що турбувало російську владу, було майже безконтрольне прийняття в братство не тільки місцевих, але приїжджих греків та взагалі не греків, а "малоросіян". Іменним указом від 10 лютого 1775 р. надавалися такі права та привілеї ніжинським грекам: суду грецького братства була надана державна печатка; надавалося право вільно вести торговельні справи в межах Росії; заборонялося Генеральному суду втручатися в справи греків, при вирішенні важливих питань і тяжб вищою інстанцією є Малоросійська колегія; у випадку суперечок греків з негреками греки притягають росіян до державних судових установ, а росіяни греків - до братського суду; Ніжинському магістрату підтверджено, щоб він не порушував прав і привілеїв греків, не затримував видання паспортів, проїжджого мита не вимагав та не обтяжував розпоряджатися майном померлих у різних містах греків в інтересах як спадкоємців, так і кредиторів [7].

Іншим важливим моментом у правовому врегулюванні буття ніжинських греків було впорядкування судочинства, зокрема в тій його частині, що стосувалася апеляцій.

Історичне значення мав законодавчий акт від 21 квітня 1785 р. Російський уряд видав "Городовое положение", за яким управління містами переходило до компетенції магістратів, а купці поділялися на гільдії. Цей законодавчий акт фактично став загрозою для грецької громади з її багаторічним укладом. Розуміючи це, члени грецької громади Ніжина відразу ж почали домагатися, щоб імператриця затвердила їхні привілеї. У жалуваній грамоті, наданій ніжинським грекам Катериною II 1 вересня 1785 р. зазначалося, що, замість суду грецького братства, буде створено Ніжинський грецький магістрат. Крім цього, підтверджувався особливий стан греків у Ніжині, закріплювалися їхні привілеї [2, с. 125]. Жалувана грамота 1785 р. завершила тривалий процес оформлення самоврядування ніжинських греків.

Висновки

Таким чином, процес виокремлення греків у правовій практиці можна поділити на кілька періодів: 1) 1657-1680 рр. - час надання універсалів гетьманською владою грецьким купцям; 2) 1680 - 50-ті рр. XVIII ст. - період, коли гетьманські універсали законодавчо підтверджувалися жалуваннями грамотами царського уряду; 3) 60-ті рр. XVIII ст. - 1785 р. - час надання жалуваних грамот лише царською адміністрацією. Нижня межа пов'язана з діяльністю Малоросійської колегії, а верхня датована жалуваною грамотою імператриці Катерини II, якою завершився процес оформлення самоврядування греків у Ніжині.

Отже, державна увага до питань іноземної колонізації українських теренів позначилася цілим рядом політико-правових актів, що регулювали життєдіяльність ніжинських греків. Якщо порівнювати правову практику гетьманського й царського урядів, то можна зазначити, що царські урядові документи на початку лише підтверджували гетьманські універсали. Проте із часом законодавчі акти царського уряду виокремили ніжинську грецьку спільноту від іншого населення українських земель, надаючи грекам ширші торговельні, економічні та судові привілеї, формуючи й політико-правове поле грецької самоврядної організації, виявами якої став Ніжинський грецький магістрат.

ЛІТЕРАТУРА:

- Гедьо А. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в архівних матеріалах середини XVII-XIX ст. / А. Гедьо. - К., 2005. - 416 с.
- Плохинский М. Иноземцы в старой Малороссии / М. Плохинский // Труды XII археологического съезда (Харьков, 1902 г.) / [под ред. графини П. Уваровой]. - Т. 2. - Ч. 1. - М., 1905. - С. 194.
- ПСЗ-1. - Т. 2. - № 818.
- ПСЗ-1. - Т. 4. - № 2260.
- ПСЗ-1. - Т. 9. - № 26614.
- ПСЗ-1. - Т. 11. - № 8656.
- ПСЗ-1. - Т. 20. - № 14879.
- Сторожевский Н. Нежинские греки / Н. Сторожевский. - К., 1863. - 32 с.
- Федотов-Чеховской А. Акты нежинского братства / А. Федотов-Чеховской. - К. : Керер, 1884. - 84 с.
- Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.) / К. Харлампович // Записки Историко-филологического відділу УАН. - К., 1929. - № 24. - С. 117.
- Швидько Г. Джерела до історії грецького ніжинського братства (XVII-XVIII ст.) / Г. Швидько // Україна - Греція: досвід дружніх зв'язків та перспективи співробітництва. - Маріуполь, 1996. - С. 43-44.

M. Podhayko

GREEKS OF NEZHEN IN ADMINISTRATIVE PRACTICE OF THE HETMAN'S AND TSAR'S GOVERNMENTS IN THE SECOND HALF OF XVII–XVIII CENTURIES

Administrative practice of the hetman's and tsar's governments concerning Greeks of Nezhen has been analysed on the basis of comprehensive analyses of literature and sources. The legal basis of Greek merchant's presence in Ukraine has been studied. Economic, geopolitical and legal factors, affected the achievement of special status, rights and privileges by Greeks of Nezhen have been considered.

Key words: *Greeks of Nezhen, Hetman's universal, letters patent, Greek magistrate of Nezhen.*

© М. Подгайко

Надійшла до редакції 17.11.2010

УДК 930.1(100=161.2):94(477) "15" (045)

**ПОСТАТЬ КНЯЗЯ
ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ
ІСТОРИКІВ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ****НАТАЛЯ РОМАНЦОВА,**

*кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету*

У статті досліджуються особливості поглядів істориків діаспори Л. Винара, В. Луціва, Н. Полонської-Василенко, В. Сенютовича-Бережного щодо постаті князя Д. Вишневецького. Характеризуються концепції діаспорної історіографії стосовно діяльності видатного персонажа української історії XVI ст. Показано, що особливо вагомий внесок у дослідження цієї наукової проблеми зробив Л. Винар. Він справедливо вважається провідним вишневецькознавцем.

Ключові слова: *українська історіографія, діаспора, наукові погляди, історики-державники.*

Постановка проблеми. Однією з непересічних особистостей української історії XVI ст. був князь Дмитро Вишневецький. У ранньомодерну добу він посідав важливе місце в процесі становлення військово-політичного устрою козацтва, у колонізаційних процесах на українських кордонах, у розвитку міжнародних відносин у регіоні Центральної та Південно-Східної Європи. Цю легендарну постать український народ оспівував у відомій думі.

Особистість Д. Вишневецького викликає жвавий інтерес у науковців-істориків. Українська історіографія діаспори, на відміну від радянської, яка фактично ігнорувала постать Д. Вишневецького, приділяла йому значну увагу. Серйозними дослідженнями діяльності князя були студії представників української еміграції Л. Винара [1], В. Луціва [2, 3], В. Сенютовича-Бережного [4]. Історіографічний інтерес становлять узагальнюючі праці Д. Дорошенка [5, 6], Н. Полонської-Василенко [7], О. Субтельного [8], П. Магочія [9]. В умовах гострого ідеологічного протистояння часів "холодної війни" названі вчені неупереджено висвітлювали діяльність видатного персонажа української історії.

Історіографічні оцінки особистості князя Д. Вишневецького, дані істориками української діаспори, становлять безумовний науковий інтерес.

Огляд досліджень і публікацій з проблеми. Науковий доробок істориків української діаспори викликав інтерес історіографів, що знайшло відображення у вступних статтях, аналітичних оглядах робіт учених. Певні історіографічні оцінки щодо праць діаспорних істориків містяться в публікаціях Н. Полонської-Василенко [10], Л. Винара [11], В. Степанкова [12], С. Зимницької [13].

Серед історіографів діаспори слід назвати визначного українського вченого Н. Полонську-Василенко, яка відгукнулась на появу монографії Л. Винара, присвяченої Д. Вишневецькому. Вона звернула увагу на три головні питання, пов'язані з діяльністю князя Д. Вишневецького, які знайшли відображення в праці Л. Винара: щодо ролі князя в організації козацтва; щодо анти-татарської політики; стосовно тотожності цього історичного діяча та героя народної пісні Байди.

Дослідниця вказувала, що ці питання були розкриті на основі аналізу історичних джерел та ревізії інших

№ 7 (107) листопад-грудень 2010 р.